

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԵԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՈԳՍԵՐՈՎ ՏԱՌԱՊՅԱԼ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆԸ

(ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՀԱՆՍԱ ԱՊՐԵՍՅԱՆ)

Հայոց աշխարհի ֆաղաֆներում ու գյուղերում եղել ենք ազգեր, գերդաստաններ ու տոհմեր, որոնք իրենց բնատուր շնորհով, խելով, հմտությամբ ու նախաձեռնությամբ պահել ու զարգացրել են մշակույթի, գիտության այս ու այն բնագավառները, պահել ու շենացրել են բնակավայրեր և պայհարել դրանց գոյատևման համար: Նրանց շառավիղները մինչև հիմա էլ շարունակում են իրենց ապուպայերի ավանդները, թեև ժամանակին, ոչ ճիշտ ֆաղափական ու գաղափարական ֆարոգչության պատնառով, նրանք հալածվել ու դուրս են վտարվել: Բայց ուր է որ նրանք հանգրվանել են, մնացել են իրենց բարձրության վրա: Հասարակությունը դա հասկացել է, բայց ոչինչ անել էր կարող տիրող դաժան բռնադատության պայմաններում: Ջարմանալի գուգադիպությանը նրանք վտարանդության մեջ էլ իրենց աշխատասիրությանը կարողացել են կրթություն ստանալ և պիտանի լինել ոչ միայն իրենց ընտանիքին, այլև ողջ հայությանը:

Այդպիսի գերդաստաններից մեկն է Պառավաֆար (Տավուշի շրջան) գյուղի Ապրեսյան տոհմը: Շրջանում և Ղազախ-Յուվուզ ադրբեջանական գյուղերում նրանք հայտնի են ԽԱՋԵԻՆԱՆՔ մեծարանքի անվանումով: Դա նրանք նվաճել են ի սկզբանե: Սակայն դժբախտություն է, որ Տավուշ աշխարհի ներկա սերնդի նախնիների պատմությունը դարեր ի վեր ընդհատվել է: Միայն որոշ պատմական աղբյուրներից և բանավոր հիշատակությամբ հիշվում է անցյալ դարի սկզբներից կամ, լավագույն դեպքում՝ 18-րդ դարի վերջներից: Եվ այսպես, Յաթու (այժմ՝ Պառավաֆար) գյուղում 1820-ական թվականներին Ապրես Ապրեսյանի նախաձեռնությամբ Հախում գետի վրա, գյուղին մոտ, կառուցվել է գույգ ֆարանի մի ջրաղաց, որը մոտակա գյուղերի բնակչությանը սպասարկելով, մեծ եկամուտներ է բերել Ապրեսյաններին: Պետական պատմական արխիվում պահվող մի վավերագրի համաձայն շրջանի գյուղերի բնակչության ցուցակները՝ ներկայացնելու հետ ուս հաշվառում նշել է նաև, թե տվյալ գյուղը ֆանի ջրաղաց և անասուններ ունի, որպեսզի դրանցից եկամտահարկեր գանձվեն: Ապրես Ապրեսյանը օգնել է նաև հարևան հայ ու թուրք-թաթ գյուղերի բնակչությանը: Նրա ավանդները շարունակել են իր որդիները՝ Արսենը և Առուստամը: Մյուս գյուղերում ևս կառուցվել են ջրաղացներ: Նրանք հիմնել են այգիներ, պահել անասուններ և դարձել ունեռ: Պահել են վարձով աշխատողներ: Արանից էլ կոչվել են խազեխանք:

Առուստամի մահից հետո այդ հսկա գերդաստանի կառավարման պարտքը ընկնում է Սեդրակ որդու վրա, որը, ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո, իր գիտելիքներով բարվոք վիճակում է պահում ընտանիքը և ճպաստում Ղազախ-Շամշադիի գարգացմանը: Նա 1896 թ. ֆահանա է ձեռնադրվել և անվանակոչվել

¹ Հայաստանի պետական պատմական արխիվ, ֆոնդ թիվ 83, ցուցակ թիվ 1, գործ թիվ 8, 1817 թվական:

3. Արքայադահլիճի արհեստագործական խումբի անդամները և խումբի անդամները, որոնք չեն օգտագործում իրենց աշխատանքային տեղերը, պարտավորված են հաշվառվել և հանձնվել իրենց աշխատանքային տեղերին:

Դե՛, այն ժամանակ կործանում էին ամեն մի հնութիւն: Եվ այդպես կորալ հորս մարմինն ամփոփող մի բուռ սուրբ հողը»:

Զաֆարիա ֆախան Ապրեսյանը ժամանակի զարգացած մարդկանցից էր: Հոգևոր առաջնորդ լինելուց բացի, դասավանդել է Ղազախ ֆաղափ թեմական դպրոցում⁴: Նրա սաներից մի ֆանիսը հետագայում դարձել են հայ մշակույթի երախտավորներ:

Զ. Ապրեսյանը ժամանակին աշխատակցել է «Նոր դար», «Մշակ», «Տարազ», «Հասկ» և այլ պարբերականների: Դա առիթ է հանդիսացել, որ նա լինի շատ վայրերում և հոգվածներ գրի: Եղել է նաև Վրաստանի և Իմերեթի թեմի Ղազախ-Շամշադինի եկեղեցական գործակալը: Նա բազում շփումներ է ունեցել Թիֆլիսի հայ մշակույթի շնորհաշատ երևելիների՝ Ղ. Աղայանի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Արշակ Ագապյանի, Հարություն ձուղուրյանի, գորավար Անդրանիկի և այլոց հետ: 1905-1906 թթ. խառնակ տարիներին Հովհ. Թումանյանը, ապալիցելով Զ. Ապրեսյանի վստահությանը, լինում է Ղազախ-Շամշադինի գյուղերում հայ-բուրժ-թաթ ազգաբնակչությանը խաղաղության կոչով դիմելու, և մի ֆանի գիշեր մնում է Թաթլու գյուղում, Ապրեսյանների հարկի տակ: Այս մասին իր նամակում գրել է Հ. Ապրեսյանը: Կարծում ենք, որ այս գյուղում պետք է գտնել այն տունը, ուր գիշերել է հանճարեղ Թումանյանը, և հուշատախտակ փակցնել:

Զաֆարիա ֆախան Ապրեսյանի կենսագրության մեջ յուրօրինակ տեղ են գրավում նրա գրած հոդվածները, որոնցում նա արտահայտել է իր հոգու ցավն ու տառապանքը հայրենի գավառի գյուղերում կատարվող կենցաղային, սոցիալական անարդարությունների դեմ: «Խավարի թագավորությունը»⁵ հոդվածում ներկայացնում է Թաթլու գյուղում կանանց ծննդաբերության ժամանակ տատմանների տգիտության գոհ դարձողների, կլինիկական մանկան վիճակում գտնվողների անգիտաբար հողին հանձնելու և այլ նման դեպքեր: Նա կոչ էր անում գյուղացիներին՝ նման ավելորդ գոհերից խուսափելու համար դիմել Ղազախ ֆաղափ փորձված բժիշկ պ. Աղասարյանի օգնությանը: Նա հոգվածն ավարտում է. «Այսպիսի դեպքերի ականատես լինելով, մարդ ակամայից ընդունում է, որ գյուղացիք իրենց տգիտությամբ իրար կոտորում, ոչնչացնում են կամ թաղում են մեծ մասամբ կենդանի մարդիկ: Եվ ո՞վ կարող է իմանալ, թե գյուղական բնակչության որքան մեծ տոկոսն է ի զուր մեռնում»⁶ բժշկական ամենատարրական օգնության բացակայության պատճառով: Եվ դեռ որքան դարեր պիտի սափեն, որ աշխարհիս վրա տիրապետի միմիայն բնական մահը»: Մեծ հոգու տեր հոգևորականին դեռ իր ժամանակին հուզել է ավելորդ գոհեր չտալու պրոքրիմը:

Մի այլ հոդվածում բարձրացնում է անօրինական ամուսնությունների պրոքրիմը, որը խիստ բացասական դեր է կատարում ապագա օրինավոր ընտանիքներ կազմելու վրա: Այդ մասին է գրել «Թաթլու. Շամշադինի վիճակ»⁶ հոդվածում: Նա դեմ էր անժամանակ ամուսնություններին, երբ ամուսնացնում են ծնողների ստիպմամբ 14 տարեկան տղային 10-11 տարեկան աղջկա, կամ 20 տարեկան տղային 12 տարեկան աղջկա հետ, որոնք հետագա անախորժությունների, քաժանությունների տեղիք են տալիս: Նման ամուսնությունները միայն

⁴ «Գրական թերթ», 1981, 9 հունվարի, թիվ 2:

⁵ Խավարի թագավորությունը: «Նոր դար», 1901, 8 հունիսի, թիվ 85:

⁶ «Նոր դար», 1894, 27 հունվարի, թիվ 14:

անձնական շահ ու եկամուտներ ստանալու համար են կատարվել: Տեր Զաֆարիան իր իսկ նկարագրած խավարի բազավորության մեջ մի հիանալի լուսատու ջահ էր կենտրոն չափ մեծ ճանապարհի վրա, ուր հանգրվանում էին երևան-Թիֆլիս-Բաֆու, Տավուշ և այլ երկրների մեծ ու փոքր պաշտոնյա երթևեկողները:

Նրան էին դիմում ամենաբազմազան հարցերով հայ ու թուրք բնակիչները, և նա առանց խորականության բոլորին պատասխանում էր: Նրա դերը շատ մեծ էր նոր ձևավորվող Ղազախ ֆաղափ հոգևոր ու գրական⁷ մշակութային կյանքում: Նրան հուզել է նաև հայկական եկեղեցիների, վանքերի ու հնությունների նակատագրերը: Մի այլ հոգվածում սրտի անհուն ցավով բողոքում է Ղազախ-Շամշադիների պատմա-նարտարապետական հուշարձանների, վանքերի, տաճարների, գյուղական աղոթատների ու եկեղեցիների անմխիթար, ավերակ վիճակի և անմատչելի ճանապարհների համար⁸: Այն ժամանակ Շամշադի-Ղազախ գավառը շատ մեծ ընդգրկում ուներ: Այն իր մեջ ներառում էր Շամխորից մինչև Աղստաֆա գետերը, Կուր (Քուր) գետից մինչև Միափորի լեռնաշղթաները: Այսուհանդերձ, բոլորի մասին գրելով, անդրադառնում է Շամշադիների հայկական գյուղերի եկեղեցիներին. «...Թաթուխներ երկուսն են, բայց կես չարժեն: Թովուզինը փվելու վրա է, Բարդ գյուղինը՝ փլված, Նավուրինը՝ թշվառ դրության մեջ, Մոսես գյուղինը՝ գետնափոր (նորը հագիվ ավարտեցին)»:

«Տեղեկատու»⁸ վերնագրով հոգվածում գրում է, որ Ղազախ ֆաղափում Ալեքսանդր Զադեթյանի միջոցներով նորակառույց հայկական եկեղեցուն մի քանի տասնյակ հայեր, մեծահարուստներ ինչ նվերներ են տվել, որպեսզի եկեղեցին բնականոն աշխատանքի հունի մեջ մտնի, քանզի ներքին արդուզարդը, կահավորանքը պակասում էր: Ինչու է նշված հայկական եկեղեցին, քանի որ մեծահարուստ Ա. Զադեթյանի միջոցներով էր կառուցվել նաև մահմեդական մզկիթը և ոռոսական եկեղեցին: Թեև այդ ֆաղափը կառուցում էին հայ մեծահարուստները և համարում էին հայկական ֆաղափ, բայց ժամանակի ընթացքում այն անցավ թուրքերին, և հայ բնակչությունը դուրս եկավ: Վերջին բնակիչ հայերը լինեցին 1989 թվականին:

Խրիմյան Հայրիկի կոնդակով Ա. Զադեթյանը իրավունք էր ստացել մահմանալուց հետո թաղվելու այդ եկեղեցու գավթում⁹: Եվ երբ նա մահանում է, նրան թաղում են կոնդակին համապատասխան: Մինչև 1989 թ. Ղազախ ֆաղափի եկեղեցին կանգուն էր: Նրանցից հետո մեծ տեղեկություն չունենք (Բ. Մ.):

Զաֆարիա ֆահանա Ապրեսյանը «Տեղեկատու» հոգվածում անվանական մի ցուցակ է ներկայացնում, թե ով որ գյուղից կամ ֆաղափից ինչ է նվիրել: Նշված է նաև տողերիս հեղինակի ազգակիցներից Շամիր Մելյանի անունը¹⁰, որը

⁷ «Նոր դար», 1901, 12 հունիսի, թիվ 116: Եվ պետք է ավստոսանով նշել, որ մինչև հիմա Տավուշը ճանապարհ չունի, որ կարողանա դուրս գալ այդ յոթ սարերի ու լեռների մեջ պատսպարված կղզյակից: 1919-20 թթ. սկսված Իծաֆար-Գանձաֆար ճանապարհի շինարարությունը չի ավարտվել:

⁸ Տեղեկատու: «Նոր դար», 1901, 12 մայիսի, թիվ 79:

⁹ Զուղուրյան Հ., Ալեքսանդր Զադեթյան: (Մահախոսական): «Մշակ», 1916, 29 սեպտեմբերի, թիվ 216:

¹⁰ Շամիր Ամիրխանի Մելյանը (ծնվ.՝ 1878, մահը՝ անհայտ է) մուլնապես Ներսիսյան դպրոցն էր ավարտել: 1918-1920 թթ. եղել է Կարմիրի շրջանի գավառապետը, ապա անցել է Իրան: Հետագա ստույգ նակատագիրը անհայտ է:

հեղեղեցում է նվիրել խաչվառ և րացման հանդիսության առթիվ՝ դրամ: Նվերների ընդհանուր արժեքը կազմել է 1.300 ռուբլի: Հոգվածում ճշվում է, որ դեռ նվիրատվությունները շարունակվում են:

Զաֆարիա Բահանա Ապրեսյանը պատմվածքներ է տպագրել «Հասկեր» և այլ պարբերականներում: Մեծ վերելում ճշեցի՞նք, որ նա դասավանդել է նաև Ղազախի դպրոցում և հիանալի մանկավարժ է եղել: Մտահոգվել է հայ մանուկների կրթության հարցերով: Ձեռք է մեկնել այն երեխաներին, ովքեր շնորհալի էին, միջնորդել է, որ ընդունվեն Բիֆլիսի Ներսիսյան կամ այլ դպրոց: Հսկայական դեր է կատարել իր երեխաների կրթության ու դաստիարակության գործում: Նրա աչքից չի վրիպել որդիների աշխատասիրությունը, գիր ու գրականությամբ զբաղվելու նրանց ձգտումը: Հրանտ որդու առաջադիմության առթիվ գրում է. «Խրախույս-ուղերձ Հրանտին» քանաստեղծությունը, որը թեև գեղարվեստական առումով խիստ կաղում է, բայց հատկանշական է, որ սրտի անհուն կարոտի ու հիացումի հայրական խոսք է ու որդուն սպասվող ապագայի գուշակություն: Այն գրել է 1922 թ. հունվարի 13-ին, երբ հալածանքի ենթարկվելով պատսպարվել էին Իջևանում, իսկ որդին արդեն ուսանում էր Երևանի Շոթաբայ Պետական համալսարանում և «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում հոգվածներ էր տպագրում Հրանտ Նորունի գրական ծածկանունով: Ահա վերջին՝ 18-րդ ֆառատողը.

Հաղթանակ հզոր ուշ, թե անագան,

Կտանես ըստույգ ուժով սեփական,

Հպարտ եմ քեզնով, որդիակսիրեկան,

Հանճար իմ Հրանտ, քոնք է ապագան¹¹:

Բիչ է պատահում, որ հայր ու որդի այդպես հասկանան իրար, ինչպես հասկացել են այս ընտանիքում: Տեր Զաֆարիայի խրախուսանքը որդիներին ոգևորել է, և նրանք հասել են իրենց ձգտածին:

Նրան հուզել է գավառի դպրոցների անբարեկարգ, ուսուցման ու կրթության անմխիթար վիճակը, բնակչության զանգվածային անգրագիտությունը, կնոջ իրավունքների պաշտպանությունը¹²: Երբ 1912 թ. ճշվում էր հայկական տառերի գյուտի 1500 և գրքի տպագրության 400-ամյակները, նա «Գրական, թե դպրոցական ֆոնդ»¹³ հոդվածում պահանջում էր կատարել հանգանակություն և նպաստել, որ այս խոշոր ազգային միջոցառումները հաջող անցկացվեն, օգնեն դպրոցների դրությունը բարելավելու, լավ, որակյալ մանկավարժներով ապահովելու, գրականության տպագրությունը բարձրացնելու և գրքեր ու պարբերականներ գյուղերին ու դպրոցներին առափելու համար: Հայապահպանության, մայրենի լեզվով կրթություն տալու հարցերը մշտապես եղել է նրա ուշադրության կենտրոնում:

Բայց նրա ամենամեծ ցավն ու տառապանքը հայրենի գավառի պաշտպանությունն էր թուրք ու քաթ ավազակաբարձ ցեղերից: Նրա արածը կատարյալ հայրենասիրություն էր: Բահանաների ուղեկցությամբ լինում էր հայկական գյուղերում և որտեղ հոգևոր հովիվներ չկային, եկեղեցական արարողություններ կատարում: Նա խիստ մտահոգված էր թուրքական գյուղերի շրջապատման մեջ

¹¹ Բանաստեղծության ձեռագրի մեկ օրինակը պահպանվում է մեր արխիվում (Բ. Մ.):

¹² Լուծման կարոտ մի հարց: «Հովիվ», 1908, թիվ 25, էջ 391-393: Ստորագր.՝ Գործակալ Ղազախի ա. մ. Զաֆարիա Բահ. Ապրեսյանց:

¹³ «Մշակ», 1912, 3 օգոստոսի, թիվ 189:

գտնվող հայկական գյուղերի բնակչության համար: Հատկապես Կուր գետի ափին գտնվող հնագույն Կոզեմ գյուղի, քանի որ քաղաքի չկար, և նրանք գալիս էին Քավուզ և Վերին Կարմիրաղբյուր գյուղերից: Որդին՝ Հրանտը, պատմում էր, որ հայրը շրջագայելիս գինված էր լինում: Գավազանն այնպես էր սարքված, որի մեջ սուսեր էին տեղադրված: Զինով ճանապարհորդելիս գիշերները շները հարձակվում էին, և նա սուսերով պաշտպանվում էր: Պարզ է, որ եթե հարկ լիներ, դրանով նաև ավազակներից կպաշտպանվեր: Սակայն նրանք քաղաքի վրա հազվադեպ էին փորձում ձեռք բերել:

Չափազանց հետաքրքրական է «Կոզեմ գյուղը»¹⁴ վերնագրով հոդվածը: Նրա գրչի տակ հանդես է գյուղացի պատմական փառավոր անցյալով, ժամանակի ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակով և ապագա վառ հեռանկարներով, եթե կգտնվեն մարդիկ, որոնք օգնության ձեռք կհանեն փրկելու նրա ժողովրդին թուրք ու քաթ հարստահարիչներից, կեղեքող ու թալանող հարևաններից: Կարծեք թե այս հոդվածը գրվել է ոչ թե դարասկզբին, այլ 1980-88 թվականներին: Պատմությունը նույնությամբ կրկնվում է, միայն այն տարբերությամբ, որ հենում մարդիկ կարողացել են կռվել ու մնալ իրենց գյուղում, իսկ այս անգամ Կոզեմ գյուղը լրիվ հայաթափվեց, և նրա հազարավոր հեկտար բերրի վարելահողերն ու այգիները, արտավայրերն ու անտառները Կուր գետի գյուղի տարածքի ամբողջ հոսանքով մնաց թուրքերին: Մի տարածք, որ ինչպես գրում է Ջ. Ապրեսյանը, կարող էր կերակրել ողջ Ղազախ-Շամշադինի հայ բնակչությանը: Նա կոչ էր անում հայերին վերադառնալ և ապրել այդ եղեմական վայրում, ուր ձմեռ չէր լինում, ուր կային նաև հսկայական վայրի այգիներ՝ խաղող ու բուլգ, տանձ, խնձոր, ընկույզ և այլ պտղատու ծառեր ու թփեր: Դրանք էլ իրենց նախնիների տնկած այգիների մնացորդներն էին:

Տողերիս հեղինակը Տավուշի շրջանային «Այգարաց»¹⁵ թերթում հոդված է տպագրել, որ շրջանի ղեկավարությունը պետք է տեղ հատկացներ Կոզեմցիների համար, որպեսզի նրանք չգրվեն, այլ հավաք ապրելով պահպանեն իրենց յուրօրինակ քարառը¹⁶, կենցաղը, սովորությունները: Այսօր մենք իսպառ կօրցրինք դրանք: Հիմա էլ ուշ չէ, կարող մարդիկ, իշխանությունները պետք է այդ բանն անեն: Նպատակահարմար է Տավուշի Հախում կամ Խնձորուտ գետերի հոսանքներն ի վեր, ուր կան փայտամշակման արտադրամասեր իրենց շենքերով ու բնակարաններով, հատկապես նրանց ապրելու, հատկապես Հախում գետի հոսանքում Քարագյուղ կոչված տարածքում, Շխմուրադ հայտնի վանքի հարևանությամբ: Այստեղ կարելի է և զարգացնել այգեգործությունը և մարդկանց համար պայմաններ ստեղծել՝ ապրելու: Դա պայմաններ կստեղծի նաև վանքը վերակառուցելու համար: Դա արդեն մի նոր Ա. Ջաղեթյանի՝ մեր օրերի մեծահարուստի գործ է: Նման հայրենասերներ միշտ էլ գտնվել են: Սա նաև հնարավորություն կստեղծի, որպեսզի նրանք, հարմար պահ լինելու դեպքում, վերադառնան իրենց հայրենի գյուղը, գյուղ, որի պատմությունը գալիս է դարերի խորքից: Նրա անունը հիշատակվում է 11-12-րդ դարերում: Նդել է հայտնի շերամապահությամբ և տարանցիկ առևտրական մանապարհ-հանգույց: Գյուղի

¹⁴ «Մշակ», 1912, 29 օգոստոսի, թիվ 190:

¹⁵ Մելյան Բ., Կոզեմ գյուղը: «Այգարաց», 1991, 15 հունիսի, թիվ 47:

¹⁶ Բաղրամյան Ռ., Կոզեմի քարառը: ՀԱՀ, հտ. 5, էջ 686: Տե՛ս նաև նույն հեղինակի համանուն գիրքը, Ե., 1981 թ.:

մոտ կար հսկայական հայկական գերեզմանատուն. որի հին շիրմաքարերից մեկի վրա արձանագրված էր 1611 թվական: Իր հայրենի եզերքի հոգսերով տառապող հոգևորականը կոչ էր անում, որ այդտեղ բնակչությունը խտացնեն, որպեսզի դրանով գյուղը փրկեն ադրբեջանցիներից: Մինչև 1923 թ. այդ և էլի մի քանի գյուղ թեև խորհրդայնացումից եետո անցան Ադրբեջանի տարածքը, բայց Հայաստանի կազմի մեջ էին մտնում, իսկ Գյումրաշը դարձյալ Ադրբեջանին գրեցին 1927 թ.: Դա ներկայիս Ալիքեյով գյուղի տարածքում էր, տարածք, որից 5-6 տարի է, գնդակոծում են Տավուշի Այգեպար, Ներքին կարմիրադրյուր և այլ գյուղերը: Ուրեմն պետք է հասկանալ, որ Ջաֆարիա քահ. Ապրեսյանը դեռ այն ժամանակ հասկանում էր, թե ինչ է կատարվելու: Եվ Գորաշենցիները իրավունք չունենին լեռն իրենց դաշտավայրի գյուղը, հողը, այգիները և բարձրանալու ու բնակվելու ներկա տեղում՝ սարերի գլխին:

Լինելով վրաստանի և Իմերեթի հոգևոր գործակալը, նա տեսնում էր բազում անարդարություններ, որոնք արատավորում էին հոգևորականի բարձր կոչումն ու արժանիքները: «Տնորհներ»¹⁷ հողվածում նկատում է, որ հավատացյալները հիմա դժվարությամբ են ընդունում դա, և պահանջում է, որ քահանաները նյութականից նորից անցնեն բարոյական մորմերին: Մի այլ հողվածում նա ֆենեդատում է այն բարձրաստիճան հոգևորականներից, որոնք կաշառով անարժանքներին հոգևոր կոչումներ են շնորհում¹⁸: Այս հողվածին արձագանքում են շատերը, այդ թվում և՛ արձակագիր Հարություն քահանա ձուղուրյանը: Նա, պաշտպանելով Ջ. Ապրեսյանի տեսակետները, պահանջում է պատասխանատվության կանչել նման կերպ վարվողներին¹⁹:

Ղազարը մի հանգուցային ֆաղա էր ամեն մի ճանապարհորդի համար, և պարզ է, որ առանց Ջ. Ապրեսյանի հետ հանդիպման, անցնել չէին կարող, իսկ ինքը ոչ միայն տեղյակ էր լինում, այլև անմիջական մասնակիցը: Եվ դրանք նա լուսաբանում էր Թիֆլիսում տպագրվող լրագրերում, հավիտենությանը հանձնելով մեր պատմության մութ ու լուսավոր իրադարձությունները: Դրանցից մեկն է «Գևորգ Ե Կաթողիկոսը Դիլիջանում»²⁰ հողվածը: Իսկ «Ի հիշատակ Ալեքսանդր Ջաղեթյանի»²¹ խորագրով հողվածում ներկայացնում է Ղազարի հայկական, մուսուլմանական և ռուսական եկեղեցիների կառուցման հովանավոր Ա. Ջաղեթյանի մասը և հուղարկավորությունը: Մեծարանքի խոսք է ասում այդ գերդաստանի²² մասին, որոնք իրենց միջոցները չեն խնայում բարեգործություններ կատարելու համար՝ պապը՝ Մկրտիչը, որդին՝ Ալեքսանդրը, և հիմա էլ նրանց որդի Գրիգոր Ջաղեթյանը 180 ո. է տվել դպրոցի չֆավոր երեխաների ուսման վարձ: Դրանով նա նպաստել է, որ շատ շնորհալի երեխաներ դույս չմնան դպրոցից:

17 «Նոր դար», 1901, 16, 20, 23 մարտի, թիվ թիվ 47, 49, 52:

18 «Հովիվ», 1906, թիվ 10, էջ 152-154:

19 ձուղուրյան Հ., Պարզև ստորագրում է հոգևորականի կոչումը: «Հովիվ», 1906, թիվ 24, էջ 375-377:

20 «Մշակ», 1912, 6 հունիսի, թիվ 121:

21 «Մշակ», 1916, 29 նոյեմբերի, թիվ 287:

22 Ջաղեթյանների գերդաստանը սերվում է Ադրբեջանի Դաշխանի շրջանի Բանանց գյուղից: ՀԱՀ, հտ. 2, էջ 271:

Գրել Զաֆարիա Բահանա Ապրեսյանի մասին և չեիշել նրա մյուս որդուն՝ Վահրամին, խիստ սխալ կլինի: Վահրամը բազում վեպերի, պատմվածքների, հրապարակախոսական հոդվածների հեղինակ է: Նրա «Ժամանակը չի սպասում» վեպը երեք անգամ հրատարակվել է: Սակայն ինչպես Վահրամը, այնպես էլ մյուսները գրում են ռուսերեն կամ այլ լեզվով, և հայ ընթերցողը նրանց մասին ոչինչ չգիտի: Եվ հակառակ այդքան մեծ հայրենասեր հոգևորական հոր՝ ճյուղերը հեռացել են հայութունից, իրենց սկզբից, արմատներից: Երևի անգամ մոռացել են գեղեցիկ, հրաշալի Տավուշ աշխարհն ու պապերի Պառավաֆար գյուղը, գյուղ, որը դարեր շարունակ դեմ-հանդիման կանգնած մեր դարավոր թշնամու դեմ, մեր մի կտոր հողն ու դրանով հայրենի եզերքն է պաշտպանում: Պաշտպանում է և նրանց ապուսպպերի անյունն ամփոփող մի բուռ սուրբ հողն ու շիրմաֆարերը, որպես հավերժության խորհրդանիշներ այդ տարածքի համար:

